

УДК 323.26+323.27

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву

Анотація

У статті зроблено спробу концептуалізувати феномен соціальної напруженості в Україні шляхом порівняння його чинників з детермінацією участі у масових протестах. На підставі даних Інституту соціології НАН України та фірми “Ukrainian Sociology Service” було простежено динаміку детермінації соціальної напруженості на відчуттєвому та інтенціональному рівнях та виявлено чинники участі у протестних акціях під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Застосування регресійних методів дало змогу виявити не лише відмінності у детермінації соціальної напруженості та масових протестів, а й з’ясувати відмінні чинники окремих проявів соціальної напруженості. Зокрема, усталеними детермінантами оцінки ймовірності виникнення протестів є політична ефективність і тип поселення респондентів. Чинниками готовності особисто брати участь у протестах є політична ефективність, інтерес до політики, участь у громадських організаціях, негативні оцінки життєвої та політичної ситуації та орієнтація на планову економіку. Натомість масові політичні протести корелювали головним чином із макрорегіональною належністю та геополітичними орієнтаціями.

Ключові слова: соціальна напруженість, масові протести, депривація, соціально-психологічні ресурси, структурні розмежування, Україна

Вступ

Якщо розглядати соціальну напруженість як виникнення дисбалансу між структурними елементами соціальної системи, то детермінацію цього

явища зазвичай пов'язують із інституціональними змінами у соціально-економічній, політичній та соціокультурній сферах. Передумови соціальної напруженості в українському суспільстві від початку суспільних трансформацій з'явилися в усіх сферах життя. Поряд із цим особливості інституціонального розвитку України у 1990-х роках зумовили низку чинників, які стримували соціальний вибух. Характер прояву зубожіння у суб'єктивному вимірі та одночасне існування старих та нових інститутів забезпечували соціальний лад, за якого "нові" соціальні актори не прагнули радикального переформатування політичної сфери, люстрації, репресій тощо, побоюючись рішучого спротиву, а представники "старих" верств частково зберігали свої звичні соціальні ролі та позиції [Головаха, 1997; Головаха, Паніна, 2001a]. Особливості української політичної системи, коли відбувалися часті зміни влади за умов формування олігархічного політичного класу, давали змогу уникнути масових протестів економічного характеру. Інституціональна система розподілу влади сприяла стабілізації функціонування слабкоінтегрованого суспільства [Резнік, 2005a]. Низький рівень довіри українських громадян як до центральних, так і до місцевих органів влади гальмував процеси політичної регіоналізації. Так званий нульовий варіант набуття громадянства України для всіх тих, хто перебував на території УРСР у момент проголошення незалежності, запобіг етнічній стратифікації [Резнік, 2004]. Хоча спроби політиків актуалізувати мовне питання вносили в політичний простір елементи соціальної напруженості, все ж мовний чинник не став першочерговим інструментом конфліктної солідаризації в українському суспільстві [Сохань, 2007].

З іншого боку, ті масові протести, які спалахнули у 2000-х роках, вказують на те, що існували певні передумови, які сприяли перетворенню соціальних суперечностей на серйозні політичні конфлікти. Неочікуване протистояння між протестувальниками і владою під час Помаранчевої революції та Революції Гідності (Євромайдану) виявило традиційні регіональні розмежування у ставленні як до геополітичної перспективи, так і до ціннісно-нормативного змісту існування українського суспільства. Цими суперечностями скористалася Росія, яка у 2014 році загарбала частину українських територій. Анексія Криму та війна на Сході України привнесли нові контури соціальної напруженості як реакції на пострадянський реваншизм "Русского мира". Стрімке зниження рівня життя, зростання злочинності та відсутність негайних результатів від проведення реформ у "постреволюційний" період, безумовно, призвели до зростання соціальної напруженості, однак не зумовили серйозних масових протестів.

Таким чином, незважаючи на те, що соціальна напруженість та масові політичні протести вважаються взаємопов'язаними явищами, приклади існування соціальної напруженості без подальших протестних виявів або спалахування "несподіваних" масових протестів вказують на існування наукової проблеми в концептуалізації феномену соціальної напруженості та його детермінант. Пропонована стаття є спробою показати відмінності у специфіці детермінант цих явищ.

Поняття соціальної напруженості

Головна проблема у визначенні соціальної напруженості полягає в її багатовимірності, яка може стосуватися як потенційних, так і явних соціальних конфліктів. Поняття соціальної напруженості є ширшим від поняття соціального конфлікту. У західній соціологічній літературі термін “соціальна напруженість” використовувався спорадично. Так чи інакше, заведено вважати, що у функціоналістських підходах соціальна напруженість розглядалася як передумова дестабілізації в контексті індивідуалізованого сприйняття різних соціальних ситуацій та процесів на кшталт міжетнічних та міжрасових відносин, різного роду девіацій, соціальної дезінтеграції, делегітимації, аномії тощо [Parsons, 1945, 1951; Smelser, 1962; Sugarman, 1969]. Натомість у конфліктологічних підходах вона вважалася нормальним явищем соціальних змін та модернізації суспільства [Turner, 1985: р. 31–34].

З таких позицій виходили й українські соціологи, які на початку 1990-х почали розглядати соціально-психологічні наслідки трансформацій. В.Небоженко вважає, що “соціальні напруженості є нормальним станом і необхідною умовою життя трансформованого суспільства. Інше питання — якою є ціна, спрямованість і рівень такої напруженості. У цьому розумінні я розглядаю перманентну й універсальну соціальну напруженість як головну характеристику трансформованого українського суспільства. Відтак соціальна напруженість як неминучий результат взаємодії між суб’єктами соціальної дії (інституціями, регіонами, групами та особистостями) вже не розглядається тільки як якесь відхилення від “норми”, що його треба якнайшвидше усунути” [Небоженко, 1994: с. 12]. Зрештою в українській соціології виокремилися дві традиції опису феномену соціальної напруженості. Одна традиція полягає у зверненні уваги на зміст та детермінанти соціальної напруженості. У вітчизняному довідникові “Соціологія: короткий енциклопедичний словник” соціальну напруженість визначено як “стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих факторів і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що таїть у собі небезпеку соціального “вибуху”, руйнування певних структур чи всього суспільства” [Дмитрук, 1998: с. 345]. Водночас чинники та механізм формування соціальної напруженості описують у річищі об’єктивних та суб’єктивних суперечностей, розглядаючи соціальну напруженість як багаторівневе явище, що формується, з одного боку, в результаті зіставлення суб’єктивних очікувань людей з об’єктивними параметрами дійсності, а з іншого — в результаті об’єктивних суперечностей в економічній, політичній, правовій та інших сферах життєдіяльності індивідів [Дмитрук, 1998: с. 346]. На соціальній взаємодії робить акцент Є.Суїменко, який розглядає соціальну напруженість як стан міжгрупових та міжособистісних відносин, що набувають характеру односторонньої або взаємної політичної, правової, фінансово-економічної, організаційної чи силової протидії. Підставою соціальної напруженості є зіткнення економічних інтересів [Суїменко, 1999: с. 89]. О.Чернявська пропонує власну інтерпретацію поняття соціальної напруженості, під якою розуміє особливий стан

соціальної системи (групи, спільноти, суспільства), що перебуває у процесі соціальних змін. Цей стан є наслідком виникнення і розвитку соціальних суперечностей і стійкого відчуття соціальної незадоволеності, що відбиваються на стані суспільної свідомості та поведінці соціальних суб'єктів [Чернявська, 2001]. О.Бабак дає визначення соціальної напруженості “як характеристики соціального клімату суспільства, що є передумовою виникнення та фоном протікання соціальних конфліктів і передбачає усвідомлення або передчуття соціальними суб'єктами несумісності чи суперечності інтересів, потреб чи цінностей одне одного” [Бабак, 2002: с. 4]. На думку М.Слюсаревського, соціальна напруженість подібно до психологічної напруженості “є реакцією суспільства (спільноти, групи) на умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, а то й самому їхньому існуванню, або під цим кутом зору сприймаються. Відтак у найзагальнішому вигляді соціальну напруженість правомірно визначати як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи” [Слюсаревський, 2002: с. 12–13]. Іншими словами, ця традиція загострювала увагу на стані незадоволеності, який виникав унаслідок суперечностей у перебігу соціальної взаємодії соціальних суб'єктів.

Інша традиція пов'язана із соціологічною школою Н.Паніної, представниці якої відомі методичними напрацюваннями вимірювання соціальної напруженості. Так, Е.Клюєнко визначає соціальну напруженість за умов суспільства, що трансформується, як дестабілізаційний потенціал установок населення на соціальний протест [Клюєнко, 1998: с. 2]. У цьому ключі Н.Паніна розробила методику вимірювання рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, основним показником якої є “Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок щодо різних форм соціального протесту з огляду на їхню міру дестабілізаційності. У підсумку експертні оцінки ступенів загрози певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності [Головаха, 1999]. Водночас О.Владико вважає, що рівень соціальної напруженості в суспільстві можна вимірювати за такими показниками: найзагальніші протестні настрої (загальна готовність до протесту), конкретні протестні настрої (готовність підтримати певні акції протесту), готовність взяти особисту участь у масових виступах та оцінка ймовірності їх виникнення [Владико, 2004]. Під методологічним кутом зору акцент на протестному потенціалі дав змогу емпірично підійти до феномену соціальної напруженості. Адже саме зв'язок із протестним потенціалом вирізняє стан незадоволеності як соціальне явище, відокремлює його від суто внутрішніх станів незадоволеності, які часто не пов'язані із соціальною взаємодією.

Отже, враховуючи вітчизняний досвід дослідження проблеми, явище соціальної напруженості можна розглядати як стан незадоволеності соціальних суб'єктів щодо власних потреб та інтересів, який формується у рамках соціальної взаємодії через зіставлення власних очікувань з наявною реальністю і стає підґрунтям протестного потенціалу. На відміну від со-

ціального конфлікту, соціальна напруженість є закритою формою зіптовування інтересів соціальних суб'єктів. У випадку неможливості розв'язати накопичені суперечності конвенційними шляхами соціальні суб'єкти змушені вдатися до неконвенційної протестної поведінки.

Чинники соціальної напруженості та протестної поведінки

З усієї множини теоретичних підходів, які з'ясовують чинники соціальної напруженості як протестного потенціалу і власне протестної поведінки, виокремлюються кілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно виокремити деприваційний, ідеологічний, ресурсний та структурний.

Прояви депривації. Підхід, ґрунтований на традиції індивідуалізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, звертається до проявів депривації, коли індивід не має змоги задовольняти певні життєві потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Внаслідок цього збільшується відчуття образи, невдоволення, запановують песимістичні настрої, що призводить до виникнення соціальної напруженості, а за певних умов — протестної поведінки. Зокрема, в концепції відносної депривації, запропонованій Т.Гаром, масові протести і революції відбуваються за умови значного й одночасного підвищення очікувань щодо реалізації потреб та інтересів і зниження можливостей їх утілення [Gurr, 1970]. Достатньо переконливим прикладом за такої пояснювальної схеми є феномен “революції домагань”, зафіксований В.Магуном, коли стрімке зростання соціальних домагань радянської молоді стосовно привілейованих соціальних позицій за умов відсутності їх через законсервованість соціальної структури зумовило невдоволення й делегітимацію радянського соціального порядку [Магун, 1998; Магун, 2004]. Прояви депривації як суттєві чинники соціальної напруженості зафіксовано й у вітчизняних дослідженнях. Зокрема, у 1990-х роках серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми матеріального виживання [Небоженко, 1994; Бекешкіна, 1994: с. 37–40; Бекешкіна, 1993; Міщенко, 1998: с. 100; Головаха, 1997: с. 61–64]. Однак О.Бабак встановила, що особисті зусилля людей, спрямовані на виживання у “паралельних” економічних відносинах (натуральні надходження, незареєстрована трудова діяльність), пом'якшують нерівність за доходами й тим самим зменшують імовірність переростання соціальної напруженості у протестну поведінку [Бабак, 2002: с. 4]. Поряд із цим було виявлено, що переживання різноманітних стресових ситуацій підвищує готовність людини приєднатися до масових виступів проти політики влади [Головаха, 2001b].

Політико-економічні орієнтації. У високорозвинених країнах протестна активність частіше зустрічається серед людей, які сповідують ліві ідеологічні погляди. Це пов'язане з тим, що вони, часто мобілізовані лівими політичними партіями у боротьбі із соціальною нерівністю, схильні кидати виклик політичному статус-кво [Powell, 1982]. Водночас відсутність відкритої політичної активності та конкуренції може послабити вплив ідео-

логічних чинників. Якщо громадяни не можуть мобілізуватися і брати участь у протестах, то навіть чіткі ідеологічні погляди не можуть привести до протестної дії [Dalton, 2009]. Соціологічні дослідження в Україні кінця 1990-х — початку 2000-х років фіксували тенденцію впливу ідеологічних розмежувань стосовно протестних настроїв. Зокрема, протестний потенціал переважав серед людей з лівою ідеологічною орієнтацією: прихильники соціалізму більшою мірою, ніж прихильники капіталізму, декларували свою згоду взяти участь в мітингах та демонстраціях протесту [Головаха, 1999; Головаха, 2001b]. З іншого боку, зміст ідеологічних суперечностей в Україні часто виявляється протилежним чином, коли соціальна напруженість виникає серед людей із проринковими поглядами [Владико, 2005].

Ресурси. Детермінанти соціальної напруженості та протестної поведінки можна визначити і як певні ресурси когнітивного характеру, і як об'єктивні ресурси (вік, освіта, гроші, місце проживання), що дають змогу індивідові активніше виявляти свою незадоволеність. Процеси модернізації й урбанізації сприяють формуванню основних ресурсів — масової освіти та соціальної мобільності, які є важливими для мобілізації протестних груп. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що протестні рухи залежать від ефективності нагромадження матеріальних та соціальних ресурсів [McCarthy, 1977; Tilly, 1978; Jenkins, 1983]. Поєднання напрацювань теорії мобілізації ресурсів та соціально-психологічних підходів дістало втілення у тривалих емпіричних дослідженнях протестної поведінки, які виявили суттєвий вплив нагромадження матеріальних і організаційних ресурсів та соціально-психологічних стимулів, що спонукають до участі в протестних акціях (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку, партійна ідентифікація тощо) [Verba, 1995: p. 269–273; Верба, 2005; Stekelenburg, 2013].

Вітчизняні дослідження також фіксують вплив ресурсних чинників на наявність протестного потенціалу. Зокрема, виявлено, що на початку 1990-х років схильністю до неконвенційних форм протесту вирізнялася молодь та люди з високою самооцінкою соціального статусу [Панина, 1993]. Серед інших соціально-демографічних чинників соціальної напруженості виокремлювалися поселенські відмінності [Суименко, 1999: с. 90]. Пізніші дослідження вказували, що серед тих, хто був ладен взяти участь у певних акціях протесту, виявилось більше молоді й людей з вищим рівнем доходів та освіти [Владико, 2005]. Утім, ключовою детермінантою соціальної напруженості в українському суспільстві став чинник політичної ефективності — уявлення людей про можливість впливати на дії центральної або місцевої влади [Владико, 2005; Zhukov, 2015]. Отже, політична ефективність індивіда загострює його увагу на своїх інтересах і збільшує його домагання щодо соціального середовища. Загалом ресурсні чинники стали ключовими у відтворенні протестних практик немасового характеру у “міжреволюційні” роки [Резнік, 2009].

Структурні розмежування. Теорія соціальних розколів (С.М.Ліпсет та С.Рокан) виходить з того, що політична поведінка людей зумовлюється не свідомими політичними перевагами, а належністю до великих соціаль-

них груп, що утворилися внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів [Lipset, 1985]. Детермінація протестної поведінки пов'язана із проявами ідентифікації та солідарності з релігійними, етнічними, мовними, міграційними, регіональними, поселенськими та класовими групами [Deegan-Krause, 2007; Ayers, 2008]. Структурні розколи спричиняють спочатку групову ідентифікацію, а вже потім відтворюють ідеологію протестного руху [Melucci, 1989; Stryker, 2000; Klandermans, 2002; Opp, 2009].

Існування в українському суспільстві регіональних та мовних відмінностей наклалося на геополітичні орієнтації, коли питання спрямованості розвитку України у певному напрямку — європейському чи євразійському — зумовлювало соціальну напруженість, принаймні у публічному просторі. Утім, емпіричні дані фіксували лише регіональні особливості схильностей до неконвенціональних форм протесту [Панина, 1993; Головаха, 1997: с. 63; Головаха, 2001b: с. 192–194; Стегній, 2004]. Натомість виразніший вплив структурних розмежувань проявився щодо масової протестної поведінки, коли участь у протестних діях під час Помаранчевої революції та Революції Гідності головним чином зумовлювалася регіональною поляризацією та геополітичними орієнтаціями [Резнік, 2009; Reznik, 2016]. Це схиляє до припущення, що структурні розмежування стають вирішальними в момент переростання соціальної напруженості у фактичні протестні дії масового характеру.

Отже, підсумовуючи розгляд теоретичних підходів, які пояснюють детермінанти соціальної напруженості та масової протестної поведінки, можна попередньо концептуалізувати відмінності в механізмах формування цих явищ. Соціальна напруженість виникає у соціальних взаємодіях, для яких характерна невдоволеність певною ситуацією чи явищем у соціумі. Важливими чинниками підживлення соціального порівняння та, відповідно, соціальної напруженості є об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які спонукають індивідів прагнути та домагатися розв'язання певної проблеми. Про існування загрози масових протестів можна говорити тоді, коли усвідомлення індивідом своїх інтересів призводить до соціальної поляризації: відбувається ідентифікація з референтною групою (“ми”) та уявлення антагоністів (“вони”), які можуть представляти іншу соціальну групу. Критичний рівень протестного потенціалу — рівень солідарності — виникає у випадку психологічної готовності до спільних дій заради групових інтересів. Перманентний кризовий стан актуалізує доступ різних груп до соціальних ресурсів і породжує різного роду “розмежування”, “розколи”, “поділи” та “відмінності” великих соціальних груп. Тобто у випадку, коли індивідуальна депривація підживлюється актуалізацією певних розмежувань, виникнення масових протестів стає питанням часу.

Отже, сформулюю свої головні гіпотези.

Гіпотеза 1. Соціальна напруженість в українському суспільстві спричиняється переважно деприваційними та ресурсними чинниками.

Гіпотеза 2. Поміж решти чинників ключову роль для участі у масових політичних протестах в Україні (таких, як Помаранчева революція і Євромайдан) відіграють соціальні розмежування.

Опис даних та методика дослідження

Емпіричною базою дослідження чинників соціальної напруженості та масових протестів слугує масив даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України впродовж 1998–2016 років. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр / місто / село), статтю, віком і рівнем освіти, характерні для певної області й певного типу населеного пункту.

Залежні змінні

Період 1998–2016 років обрано у зв'язку з тим, що запитання, які презентують показники соціальної напруженості, з'явилися у моніторинговому дослідженні з 1998 року. Йдеться про запитання “Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?” та запитання “Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?”. Як залежні змінні ці показники набувають значень від 1 для групи тих, хто дав ствердну відповідь, до 0 для групи тих, хто дав негативну відповідь або не визначився. Оцінка ймовірності масових протестів відображає соціальну напруженість на *відчуттєвому рівні*, тоді як готовність особистої участі у протестах відображає *інтенціональний зміст* реакції на таке емоційне тло. Адже готовність людини вийти на вулицю і протестувати, навіть якщо вона не сподівається, що з цієї причини відбудеться “збурення” більшості, свідчить про порушення механізму соціальної конформності, який є основою стабільного існування суспільства [Резнік, 2011]. Утім, незважаючи на те, що впродовж цього періоду сталося кілька масових протестних виступів, динаміка позитивних відповідей на ці запитання навряд чи може стати прогностичним інструментом передбачення реальних протестів (див. рис.).

Єдиною прогнозною підставою є факт збігу рівня ймовірності протестів і готовності особистої участі в них у роки протестного загострення або за умов, коли кількість тих, хто вбачав ймовірність масових виступів, перевищувала кількість тих, хто був готовий до особистої участі. Хоча цей факт вимагає додаткового осмислення.

Що стосується масових протестів, у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України 2005 року як залежну змінну було вико-

ристано дихотомічну змінну, яка відображає відповідь на запитання “Чи брали Ви участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції?”, а в 2014-му — відповідь на запитання “Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади у грудні 2013 — лютому 2014 року?” (див. табл. 1). Частки протестувальників обох Майданів є загалом сумірними: участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції зазначили 20% опитаних, у період Революції Гідності — 17,1%. В обох випадках змінні набувають значень від 1 для групи тих, хто дав ствердну відповідь про участь в протестних акціях у Києві, в іншому місті/селі, а також про допомогу мітингувальникам, до 0 для групи тих, хто дав негативну відповідь.

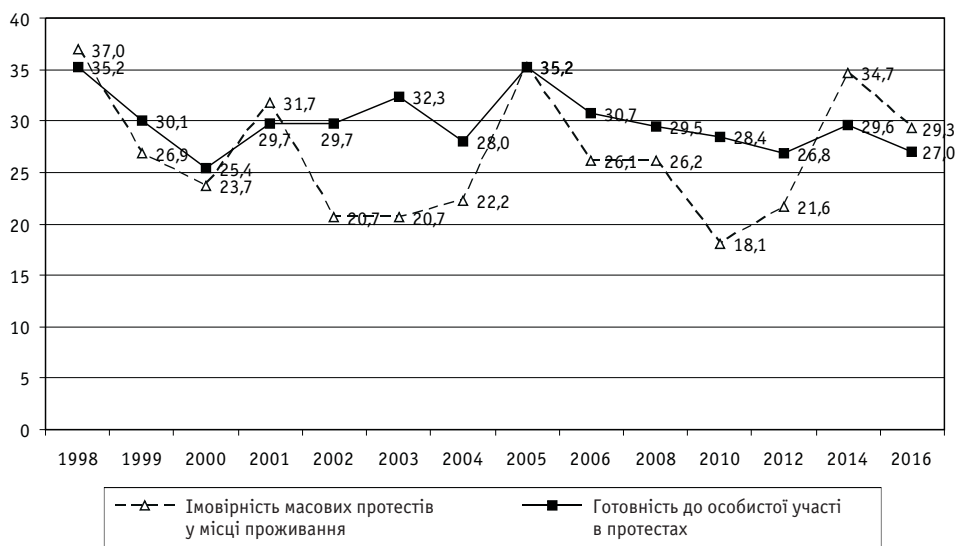

Рис. Динаміка оцінок населенням можливості виникнення акцій протесту та можливості особистої участі в них (1998–2016, %)

Таблиця 1

Участь населення України в Помаранчевій революції і Революції Гідності, %

Зміст залученості в протестні акції	Чи брали Ви участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції? (2005)	Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади у грудні 2013 — лютому 2014 року? (2014)
Брав участь в акціях у Києві	4,8	4,2
Брав участь в акціях в іншому місті	12,8	5,3
Допомагав мітингувальникам (продуктами, речами, грошима тощо)	5,2	9,4
Не брав участі	79,0	82,1
Не відповіли	0,3	0,9

Крім цього до аналізу було залучено результати двох досліджень, проведених у березні 2014 року фірмою Ukrainian Sociology Service. В обох випадках було опитано 2010 респондентів у 24 областях, Автономній Республіці Крим та Києві за національною квотною вибіркою, репрезентативною за статтю, віком, освітою, регіонами і типами поселень. Похибка вибірки не перевищує 2,3%. Ці два опитування є цінними тим, що вдалося опитати мешканців Криму у час, коли ще тільки розпочиналося загарбання півострова російськими окупантами. Дані були люб'язно надані керівником фірми Ukrainian Sociology Service Олександром Вишняком. У цих опитуваннях в якості залежної змінної було використано порядкову змінну, з'ясовувану за запитанням “Брали Ви участь чи ні в масових акціях протесту проти влади в листопаді 2013 року – лютому 2014 року?” і виміряну за 3-бальною шкалою (див. табл. 2). Для з'ясування чинників участі у протестних діях загалом порядкову змінну було перекодовано в дихотомічну змінну, яка набуває значення 1 для групи тих, хто регулярно або зрідка брав участь у протестах, і значення 0 – для тих, хто участі в протестах не брав. У випадку з'ясування чинників інтенсивності залученості в протестні дії, було застосовано метод множинної лінійної регресії, оскільки залежна змінна мала порядкову шкалу, де “1 – участі в акціях не брав; 2 – зрідка брав участь; 3 – регулярно перебував на акціях на Майданах”.

Таблиця 2

**Відповіді на запитання
“Брали Ви участь чи ні в масових акціях протесту проти влади
в листопаді 2013 року – лютому 2014 року?”, %**

Інтенсивність участі в протестах на Євромайдані	Опитування фірми Ukrainian Sociology Service	
	1–12 березня 2014 року	16–30 березня 2014 року
Регулярно перебував на акціях на Майданах	3,8	2,8
Зрідка брав участь	14,4	13,7
Участі в акціях не брав	81,5	82,9
Немає відповіді	0,3	0,6

Для з'ясування чинників соціальної напруженості та участі у масових протестних діях, коли залежні змінні визначалися дихотомічними шкалами, було застосовано метод бінарної логістичної регресії. Для статистичної точності інтерпретації результатів вирішено вважати впливовими ті чинники, в яких значення коефіцієнта рівняння є істотним ($p \leq 0,01$) або максимальним ($p \leq 0,001$). У випадку порівняння впливовості чинників у певному році брали до уваги показники відношення шансів впливу предикторів на залежну змінну.

Незалежні змінні

Відповідно до наведених вище підходів до вивчення детермінації соціальної напруженості та масових протестів було виокремлено чотири типи незалежних змінних. Модель ресурсів представлена такими показниками,

як вік, освіта, матеріальне становище сім'ї, тип населеного пункту, участь у громадських організаціях, інтерес до політики та політична ефективність¹. Модель прояву депривацій представлена такими змінними, як оцінка життєвої ситуації та оцінка політичної ситуації. Модель політико-економічних орієнтацій представлена змінною, яка відображає підтримку планової економіки. Модель соціальних розколів представлена такими змінними, як регіональна поляризація, що виникла під час президентських виборів 2004 року; рідна мова; статус російської мови; проросійська та проєвропейська орієнтації (детальніше див.: Додатки 1, 2).

Результати

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних чинників на залежну змінну, яка відображає оцінку ймовірності виникнення протестних виступів упродовж 1998–2016 років, вказує на існування як усталених детермінант соціальної напруженості в українському суспільстві, так і тимчасових (див. табл. 3). Виявилось, що найбільш впливовими й усталеними були чинники типу населеного пункту та політичної ефективності. Тобто оцінка можливості масових виступів (мітингів, демонстрацій) людей зростала зі збільшенням населеного пункту та відчуттям можливості щось зробити проти рішення місцевої влади, яке утискає їхні законні права та інтереси. У певні роки проявили свій вплив деприваційні чинники оцінок життєвої ситуації та політичної ситуації. Так само лише у певні роки проявив себе чинник інтересу до політики. Чинник регіональної поляризації проявився лише двічі — у 1998 і 2000 роках, коли соціальна напруженість фіксувалася у Східно-Південному макрореґіоні.

Так само лише у певні роки, однак із меншою значимістю, зафіксовано вплив матеріального рівня життя (у 2000 році соціальна напруженість зростала зі зниженням рівня життя, а у 2012 році — зі зростанням) та орієнтації на планову економіку (у 2002 і 2012 роках). Геополітичний чинник (вплив проєвропейської орієнтації) виявився лише 2014 року. Одноразовий вплив зафіксовано і щодо чинників освіти (у 2012 році) та віку (у 2016 році). Стосовно решти незалежних змінних можна констатувати незначний вплив або відсутність впливу на залежну змінну взагалі.

Подібним чином з'ясувалися як усталені, так і тимчасові (чи випадкові) детермінанти інтенціонального зрізу соціальної напруженості (див. табл. 4). Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних чинників на залежну змінну, яка відображає особисту готовність респондента взяти участь у протестних виступах упродовж 1998–2016 років, вказує, що найбільш впливовими та усталеними були деприваційні чинники та соціально-психологічні аспекти ресурсних детермінант. Особиста готовність протестувати зростала зі збільшенням інтересу до політики, відчуття мож-

¹ Для мінімізації явища колінеарності (взаємодії між незалежними змінними) серед наявних показників політичної ефективності було обрано змінну, яка відображає оцінку можливості людей щось зробити проти рішення місцевої влади, яке утискає їхні законні права та інтереси.

Чинники особистої готовності людей в Україні взяти участь у протестних діях

Чинники	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Вік	-0,006 (0,994)	-0,001 (0,999)	-0,002 (0,998)	0,008 (1,008)	0,000 (1,000)	0,007 (1,007)	0,001 (1,001)	-0,004 (0,996)	-0,001 (0,999)	-0,007(0, 993)	-0,005 (0,995)	-0,003 (0,997)	0,003 (1,003)	-0,012*** (0,988)
Освіта	0,015 (1,015)	-0,055 (0,947)	-0,033 (0,967)	-0,047 (0,954)	-0,039 (0,962)	-0,008 (0,992)	0,012 (1,012)	-0,004 (0,996)	0,021 (1,021)	0,013 (1,013)	0,051 (1,052)	0,167** (1,182)	0,049 (1,050)	0,053 (1,052)
Матеріальний рівень життя сім'ї	-0,006 (0,994)	0,002 (1,002)	-0,116** (0,890)	0,006 (1,006)	0,094 (1,099)	0,096 (1,101)	-0,054 (0,948)	-0,005 (0,995)	0,026 (1,026)	-0,016 (0,984)	0,035 (1,036)	0,152** (1,164)	0,096* (1,101)	-0,151* (0,860)
Тип населеного пункту	-0,414*** (0,661)	-0,465*** (0,628)	-0,297*** (0,743)	-0,566*** (0,568)	-0,103*** (0,902)	-0,175*** (0,840)	-0,161*** (0,851)	-0,219*** (0,803)	-0,224*** (0,799)	-0,134*** (0,874)	-0,165*** (0,847)	-0,238*** (0,788)	-0,239*** (0,788)	-0,169*** (0,845)
Членство в суспільних організаціях	-0,003 (1,003)	0,228 (0,796)	0,249 (0,788)	0,120 (0,887)	0,330 (0,719)	0,118 (0,889)	0,181 (0,835)	0,231 (0,794)	0,287 (0,750)	0,085 (0,918)	0,256 (0,774)	-0,080 (1,083)	-0,003 (1,003)	0,368* (0,692)
Інтерес до політики	0,148 (1,159)	0,240* (1,271)	0,188 (1,207)	0,162 (1,176)	0,062 (1,064)	0,351** (1,420)	0,233 (1,263)	0,240* (1,272)	0,326** (1,386)	0,453*** (1,573)	0,319** (1,376)	0,085 (1,089)	0,164 (1,178)	0,297** (1,346)
Політична сфери- тивність	1,114*** (3,048)	1,240*** (3,455)	1,070*** (2,915)	1,273*** (3,572)	1,072*** (2,922)	0,998*** (2,714)	1,008*** (2,739)	0,877*** (2,405)	0,892*** (2,440)	0,668*** (1,949)	0,785*** (2,192)	1,062*** (2,891)	0,881*** (2,414)	0,993*** (2,698)
Оцінка життєвої ситуації	0,455*** (0,249)**	0,493*** (1,637)	0,309* (1,362)	0,279* (1,322)	-	-	-	-0,035 (0,966)	0,240* (1,271)	0,019 (1,019)	0,206 (1,229)	0,305* (1,356)	0,399*** (1,490)	0,501*** (1,651)
Оцінка політичної ситуації	1,283 (0,997)	1,292 (1,073)	1,088 (0,905)	1,344 (1,030)	1,529 (1,509)	1,319 (1,436)	1,300 (1,027)	1,153 (0,996)	1,177 (1,076)	1,328 (1,187)	1,378 (1,180)	1,567 (1,474)	1,377 (0,748)	1,215 (1,044)
Орієнтація на плану- ву економіку	-0,003 (0,997)	0,071 (1,073)	-0,100 (0,905)	0,030 (1,030)	0,411** (1,509)	0,362* (1,436)	0,027 (1,027)	-0,004 (0,996)	0,073 (1,076)	0,172 (1,187)	0,165 (1,180)	0,388** (1,474)	-0,290* (0,748)	0,043 (1,044)
Регіональна поліари- зація	-0,419*** (0,658)	-0,244 (0,783)	-0,584*** (0,558)	-0,077 (0,926)	-0,160 (0,852)	0,217 (1,242)	0,389* (1,476)	0,173 (1,189)	0,214 (1,238)	0,304 (1,355)	-0,146 (0,864)	-0,093 (0,912)	0,382* (1,465)	0,209 (1,232)
Рідна мова	-0,119 (0,887)	0,157 (1,170)	0,051 (1,052)	-0,255 (0,775)	0,215 (1,239)	-0,066 (0,936)	-0,046 (0,955)	-0,331* (0,811)	0,081 (1,085)	-0,229 (0,796)	-0,115 (0,891)	-0,042 (0,959)	0,111 (1,117)	0,007 (1,007)
Статус російської мови	0,099 (1,104)	0,336* (1,399)	0,102 (1,108)	-0,058 (0,944)	0,119 (1,126)	0,263 (1,301)	0,127 (1,135)	0,024 (1,024)	0,328* (1,389)	0,279 (1,322)	-0,067 (0,935)	-0,210 (0,811)	-0,146 (0,864)	-0,390* (0,677)
Проросійська орієнтація	-0,028 (0,973)	0,063 (1,065)	-0,026 (0,974)	0,045 (1,046)	0,137 (1,147)	-0,149 (0,861)	0,141 (1,152)	-0,067 (0,936)	-0,278 (0,757)	-0,189 (0,828)	-0,199 (0,820)	0,048 (1,050)	0,311 (1,365)	-0,049 (0,953)
Проевропейська орієнтація	-	-	0,078 (1,081)	0,151 (1,164)	-0,063 (0,939)	-0,078 (0,925)	0,224 (1,251)	0,030 (1,030)	-0,010 (0,990)	-0,149 (0,861)	-0,149 (0,861)	0,258 (1,294)	0,465*** (1,592)	0,036 (1,036)
Constant	-1,464 (0,231)	-2,049 (0,129)	-1,135 (0,321)	-1,919 (0,147)	-2,517 (0,081)	-2,756 (0,064)	-2,002 (0,135)	0,061 (1,063)	-1,766 (0,171)	-1,883 (0,152)	-2,599 (0,074)	-3,426 (0,033)	-3,047 (0,048)	-1,475 (0,229)
Nagelkerke R ²	0,127	0,126	0,099	0,147	0,104	0,126	0,108	0,179	0,165	0,120	0,138	0,222	0,202	0,169
N	606	453	365	498	320	330	343	529	434	366	296	341	550	484

Примітки: У таблиці показано β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідним відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках;

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Таблиця 4

Чинники особистої готовності людей в Україні взяти участь у протестних діях

Чинники	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Вік	-0,004 (0,996)	0,002 (1,002)	-0,007 (0,993)	0,004 (1,004)	-0,005 (0,995)	0,007 (1,007)	-0,003 (0,997)	-0,010* (0,990)	-0,008* (0,992)	-0,005 (0,995)	-0,018*** (0,982)	-0,010* (0,990)	-0,013*** (0,987)	-0,010** (0,990)
Освіта	0,021 (1,022)	-0,161** (0,851)	-0,067 (0,935)	0,071 (1,074)	0,027 (1,028)	0,011 (1,011)	0,036 (1,036)	0,046 (1,047)	0,037 (0,964)	0,003 (0,997)	0,062 (1,063)	0,041 (1,042)	0,019 (1,019)	0,044 (1,045)
Матеріальний рівень життя сім'ї	-0,038 (0,963)	-0,057 (0,944)	-0,124** (0,883)	-0,054 (0,948)	-0,044 (0,957)	-0,006 (0,994)	-0,080 (0,923)	0,002 (1,002)	0,020 (1,020)	-0,056 (0,946)	-0,092* (0,912)	-0,023 (0,977)	-0,012 (0,988)	-0,047 (0,954)
Тип населеного пункту	0,079 (1,082)	-0,085 (0,918)	0,135 (1,145)	0,065 (1,068)	0,034 (1,035)	0,040 (1,040)	0,042 (1,043)	0,101 (1,101)	0,044* (1,045)	0,052** (1,054)	0,022 (1,022)	-0,015 (0,986)	0,052* (1,053)	0,032 (1,033)
Членство в суспільних організаціях	0,229 (0,796)	0,665*** (0,514)	0,634*** (0,350)	0,118 (0,889)	0,276 (0,759)	0,452*** (0,637)	0,652*** (0,521)	0,261 (0,770)	0,585*** (0,557)	0,431** (0,650)	0,391** (0,677)	0,585*** (0,557)	0,596*** (0,551)	0,588*** (0,556)
Інтерес до політики	0,526*** (1,692)	0,617*** (1,853)	0,416*** (1,517)	0,549*** (1,732)	0,360*** (1,470)	0,634*** (1,885)	0,429*** (1,536)	0,891*** (2,438)	0,678*** (1,970)	0,612** (1,844)	0,584*** (1,793)	0,493*** (1,637)	0,644*** (1,903)	0,465*** (1,592)
Політична ефективність	1,471*** (4,353)	1,582*** (4,864)	1,911*** (6,760)	1,768*** (5,860)	0,905*** (2,471)	1,056*** (2,875)	0,994*** (2,703)	0,966*** (2,628)	0,974*** (2,649)	0,951*** (2,587)	0,881*** (2,412)	1,086*** (2,962)	1,122*** (3,072)	1,175*** (3,237)
Оцінка життєвої ситуації	0,739*** (2,095)	0,461*** (1,586)	0,603*** (1,827)	0,744*** (2,104)	-	-	-	0,407*** (1,502)	0,423*** (1,526)	0,357*** (1,429)	0,533*** (1,704)	0,663*** (1,941)	0,089€(1,093)	0,574*** (1,776)
Оцінка політичної ситуації	0,435*** (1,545)	0,616*** (1,852)	0,375*** (1,455)	0,421*** (1,524)	0,628*** (1,875)	0,448*** (1,565)	0,360*** (1,434)	0,158 (1,171)	0,199** (1,221)	0,108 (1,114)	0,241*** (1,273)	0,401*** (1,493)	0,155 (1,168)	0,095 (1,100)
Орієнтація на планову економіку	0,120 (1,128)	0,174 (1,191)	0,293* (1,341)	0,200 (1,221)	0,530*** (1,699)	0,467*** (1,596)	0,520*** (1,681)	0,556*** (1,743)	0,526*** (1,692)	0,397** (1,487)	0,443*** (1,557)	0,227 (1,254)	0,182 (1,200)	-0,062 (0,940)
Регіональна поляризація	-0,299* (0,741)	0,060 (1,062)	-0,132 (0,877)	-0,028 (0,972)	-0,102 (0,903)	0,017 (1,017)	0,199 (1,221)	0,303* (1,354)	0,164 (1,178)	-0,041 (0,960)	0,337* (1,400)	-0,233 (0,792)	0,694*** (2,002)	0,106 (1,112)
Рідна мова	0,321* (1,379)	0,012 (1,012)	0,406 (1,502)	0,407* (1,502)	0,202 (1,224)	0,255 (1,290)	0,171 (1,187)	0,079 (1,082)	-0,277 (0,758)	-0,178 (0,837)	0,041 (1,041)	0,120 (1,127)	0,282 (1,326)	0,039 (1,039)
Статус російської мови	-0,025 (0,976)	-0,012 (0,988)	0,193 (1,213)	0,284 (1,329)	-0,002 (0,998)	-0,184 (0,832)	-0,177 (0,837)	-0,147 (0,863)	-0,119 (0,887)	-0,229 (0,795)	0,248 (1,282)	-0,043 (0,958)	0,061 (1,063)	-0,349 (0,705)
Проросійська орієнтація	0,077 (1,080)	0,072 (1,075)	0,084 (1,088)	0,057 (1,059)	0,236 (1,267)	0,169 (1,184)	0,280 (1,323)	-0,225 (0,799)	-0,303* (0,799)	-0,058 (0,944)	-0,236 (0,790)	-0,217 (0,805)	0,380 (1,463)	0,436* (1,346)
Проевропейська орієнтація	-	-	0,540*** (1,717)	0,282* (1,327)	0,032 (1,033)	-0,036 (0,964)	0,297* (1,345)	0,076 (1,079)	0,262* (1,300)	0,274* (0,944)	0,190 (1,209)	-0,058 (0,944)	0,680*** (1,474)	0,406** (1,501)
Constant	-5,120 (0,006)	-2,689 (0,068)	-4,462 (0,012)	-6,307 (0,002)	-4,053 (0,017)	-3,899 (0,020)	-3,060 (0,047)	-3,665 (0,026)	-3,196 (0,041)	-2,770 (0,063)	-3,168 (0,042)	-3,686 (0,025)	-3,548 (0,029)	-3,487 (0,031)
Nagelkerke R ²	0,174	0,157	0,188	0,209	0,136	0,142	0,132	0,181	0,161	0,126	0,165	0,171	0,228	0,175
N	584	510	410	475	458	493	421	329	516	478	477	411	465	435

Примітки: У таблиці показано β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідним відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках;* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

ливості щось зробити у разі дискримінаційних рішень місцевої влади, негативних оцінок життєвої ситуації. Не так усталено, але часто фіксується вплив членства у громадських організаціях, оцінки політичної ситуації та орієнтації на планову економіку. Лише у певні роки давався взнаки позитивний вплив проєвропейської орієнтації та негативний вплив віку. Чинник регіональної поляризації повною мірою (значущість на рівні 0,001) уявлявся лише у 2014 році, коли соціальна напруженість фіксувалася в Західно-Центральному макрореґіоні. Дещо менший і лише однорічний вплив зафіксовано щодо чинників освіти (у 1999 році), матеріального становища сім'ї (у 2000 році) та типу населеного пункту (у 2008 році). Решта чинників були не впливовими або ж в окремі роки коефіцієнти мали мінімальну значимість.

Розгляд чинників масової протестної поведінки показує іншу природу її зумовлення (див. табл. 5).

Таблиця 5

Детермінанти протестних дій населення України під час Помаранчевої революції та Революції Гідності (Інститут соціології НАН України), логістичні регресії

Детермінанти	Помаранчева революція	Революція Гідності (Євромайдан)
Вік	-0,028*** (0,972)	-0,013* (0,987)
Освіта	0,057 (1,058)	0,091 (1,095)
Матеріальний рівень життя сім'ї	0,115* (1,122)	-0,035 (0,966)
Тип населеного пункту	-0,045 (0,956)	-0,081** (0,923)
Членство в громадських організаціях	-0,525** (0,592)	-1,147*** (0,318)
Інтерес до політики	0,726*** (2,068)	0,651*** (1,918)
Політична ефективність	0,525** (1,691)	0,372* (1,450)
Оцінка життєвої ситуації	0,122 (1,130)	-0,385** (0,680)
Оцінка політичної ситуації	-0,107 (0,898)	-0,271 (0,763)
Орієнтація на планову економіку	0,071 (1,074)	-0,341 (0,711)
Регіональна поляризація	1,689*** (5,416)	1,382*** (3,983)
Рідна мова	0,315 (1,370)	0,469 (1,598)
Статус російської мови	-0,439* (0,644)	-0,628* (0,534)
Євразійська орієнтація	-0,630*** (0,533)	-0,613 (0,542)

Закінчення табл. 5

Детермінанти	Помаранчева революція	Революція Гідності (Євромайдан)
Прозахідна орієнтація	0,640*** (1,896)	0,792*** (2,209)
<i>Constant</i>	-2,945 (0,053)	-1,033 (0,356)
<i>Nagelkerke R²</i>	0,368	0,326
<i>N</i>	314	262

Примітки: В таблиці показано β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідним відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках;

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами протестних дій учасників Помаранчевої революції виявилися макрорегіональний розкол (переважали мешканці Заходу і Центру країни), інтерес до політики (участь зростала зі збільшенням інтересу), зовнішньополітичні пріоритети (переважали прихильники вступу України до ЄС та противники приєднання України до союзу Росії і Білорусі) та вік (участь зростала зі зменшенням віку). Вплив чинників політичної ефективності та членства у громадській організації виявився дещо меншим. Решта чинників або виявили мінімальний вплив (матеріальний рівень життя та статус російської мови), або ж узагалі не справляли впливу.

Результати дослідження моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2014 року показали, що детермінанти, які зумовили Помаранчеву революцію, в цілому відтворили свій вплив і щодо Революції Гідності. Зокрема, найвпливовішими чинниками протестних дій учасників Євромайдану також виявилися макрорегіональний розкол (переважали мешканці Заходу і Центру країни), прозахідна орієнтація, інтерес до політики (участь зростала зі збільшенням інтересу) та членство в громадській організації. Новими, однак меншими за впливовістю, виявилися чинники типу населеного пункту (чим більш чисельним за населенням було місце проживання респондента, тим більшими були його шанси участі) та оцінки життєвої ситуації (участь зростала із негативними оцінками). Так чи інакше, якщо брати до уваги показники відношення шансів впливу предикторів на залежну змінну (в дужках), то в обох випадках найвпливовішими виявилися чинники макрорегіонального розколу, прозахідної орієнтації та інтересу до політики.

Результати побудови рівнянь бінарної логістичної регресії на даних фірми Ukrainian Sociology Service щодо участі у протестних діях під час Революції Гідності також відтворили вплив проєвропейської орієнтації, належності до Західно-Центрального макрорегіону, переважання української мови спілкування в сім'ї та молодого віку (див. табл. 6). Вплив чинника освіти зафіксовано лише в опитуванні 1–12 березня 2014 року. Дещо меншим виявився вплив показника типу поселення.

**Детермінанти участі населення України в Революції Гідності,
логістичні регресії**

Детермінанти	Опитування фірми Ukrainian Sociology Service	
	1–12 березня 2014 року	16–30 березня 2014 року
Вік	–0,020*** (0,980)	–0,025*** (0,975)
Освіта	0,212*** (1,236)	0,074 (1,077)
Майнова верства	–0,029 (0,971)	–0,293* (0,746)
Тип поселення	–0,238** (0,788)	–0,235** (0,790)
Регіональна поляризація	0,954*** (2,597)	0,812*** (2,251)
Мова спілкування у сім'ї	–0,648*** (0,523)	–0,449*** (0,638)
Геополітична орієнтація	1,590*** (4,902)	1,301*** (3,672)
<i>Constant</i>	–1,043 (0,353)	0,424 (1,527)
<i>Nagelkerke R²</i>	0,376	0,291
<i>N</i>	331	270

Примітки: У таблиці показано β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідним відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках;
* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Побудована модель детермінант інтенсивності участі в Революції Гідності методом лінійної регресії знову ж таки показала вплив виявленої конфігурації наведених вище чинників (див. табл. 7). Однак у цьому випадку величина β -коефіцієнтів вказує на дещо іншу ієрархію змінних у детермінації. Участь у Революції Гідності за інтенсивністю дії показує, що найвпливовішим чинником виявилася мова спілкування в родині (чим послідовніше респондент розмовляв українською, тим більше зростали його шанси інтенсивної участі в протестах). Наступними за впливом є чинники регіональної поляризації, віку та типу поселення. В опитуванні 1–12 березня 2014 року виявився вплив чинника освіти. Натомість чинник геополітичної орієнтації мав менший вплив на інтенсивність участі, ніж у разі участі в протестах загалом. Це наштовхує на думку, що “ядро” протесту (найбільш “затяті” протестувальники) було сконцентровано більшою мірою у середовищі україномовних, ніж серед тих, хто сповідував проєвропейську орієнтацію.

Можна припустити, що фіксація впливу мовного чинника на протестну поведінку за даними опитувань фірми Ukrainian Sociology Service пов'язана з тим, що ці два опитування проводилися відразу після Євромайдану й у вибірці дослідження ще був присутній Крим. Це дало змогу точніше

зафіксувати мовне розмежування. Натомість моніторингове дослідження 2014 року проводилося у липні, вже після анексії Криму, де опитування не вдалося провести, та у розпал війни на Сході, коли чинник зростання патріотизму міг певним чином “розширити” коло учасників Майдану.

Таблиця 7

**Детермінанти інтенсивності участі населення України
в Революції Гідності, множинні лінійні регресії**

Детермінанти	Опитування фірми Ukrainian Sociology Service	
	1–12 березня 2014 року	16–30 березня 2014 року
Вік	0,119*** (4,772)	0,119*** (4,373)
Освіта	-0,078** (-3,050)	-0,039 (-1,423)
Майнова верства	0,016 (0,620)	0,053 (1,902)
Тип поселення	0,093*** (3,524)	0,065* (2,384)
Регіональна поляризація	-0,128*** (-3,281)	-0,148*** (-3,780)
Мова спілкування в сім'ї	0,287*** (7,561)	0,190*** (4,730)
Геополітична орієнтація	-0,090** (-2,740)	-0,074* (4,730)
<i>Adjusted R²</i>	0,225	0,161

Примітки: Дані являють собою стандартизовані β -коефіцієнти із T -значеннями в дужках;

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Обговорення та висновки

Отже, загалом обидві гіпотези були доведені. Як і припускалося, соціальна напруженість та масові політичні протести мають відмінні детермінанти та механізми. Соціальна напруженість в українському суспільстві впродовж 1998–2016 років головним чином спричинялася деприваційними та ресурсними чинниками. Утім, якщо дивитися на динаміку чинників соціальної напруженості за окремими показниками, то встановлені відмінності дають підстави впевнено констатувати існування окремих зрізів соціальної напруженості, механізми формування яких часто мають відмінний характер. Динаміка чинників оцінки ймовірності виникнення протестних виступів виявила сталий вплив окремих ресурсних чинників: соціальна напруженість на відчуттєвому рівні спостерігається серед респондентів з підвищеним показником політичної ефективності, які проживають у великих населених пунктах. Очевидно, що емоційне тло життєдіяльності у великих містах загострює механізми соціального порівняння. Це узо-

джується з теоріями про спричинюване процесами урбанізації зростання стресового навантаження, аномії, різного роду девіацій [Зіммель, 2003; Wirth, 1938; Milgram, 1970; Glass, 1972]. Водночас аналіз засвідчив, що оцінка ймовірності масових виступів не завжди зумовлюється деприваційними чинниками. Їхній вплив уявлювався в окремі роки, при цьому не завжди чітко узгоджувався із соціально-економічними та політичними реаліями.

Натомість інтенціональний рівень соціальної напруженості — особиста готовність приєднатися до протестів — вимагає ширший набір чинників. Тут простежується чітке поєднання ресурсних (членство у громадських організаціях, інтерес до політики, політична ефективність) і невдоволеності (негативні оцінки життєвої й політичної ситуацій). Характерно, що готовність до протестів ніяк не диференціюється за типом поселення. Це свідчить про те, що інтенціональний рівень соціальної напруженості не зумовлюється об'єктивними подразниками лише міського середовища. Результати оцінювання життєвої та політичної ситуацій потребують осмислення наявного становища та його порівняння з минулим. Це загострює інтерес до політики, що неминуче спрямовує індивіда у когнітивне поле осмислення переваг і вад чинного соціально-економічного порядку. Власне впродовж 2000-х років впливовим виявився чинник підтримки планової економіки. Крім цього, показовим виявився факт відсутності впливу на обидва зрізи соціальної напруженості чинника статусу російської мови, що свідчить про штучність цього подразника.

Безумовно, деприваційні чинники також справляють вплив на спричинення масових політичних протестів. Напередодні президентських виборів 2004 року та Помаранчевої революції уявлення про ймовірність перемоги основних кандидатів викликали побоювання і страхи різного характеру [Резнік, 2005b]. Високий рівень незадоволеності політикою влади та усвідомлення неможливості впливу внаслідок масових фальсифікацій на президентських виборах призвели до соціально-політичного вибуху 2004 року. Натомість драматичні події Революції Гідності були спричинені тим, що вагома частина українського суспільства напередодні цих подій почала розглядати євроінтеграцію як зовнішній чинник модернізації та демократичного транзиту. Європейські структури вбачалися українцям як своєрідний контролер за корумпованими політичними елітами. Тому раптова відмова президента та уряду України підписати угоду про асоціацію з ЄС спричинила різку невдоволеність проєвропейського населення Західного і Центрального регіонів, яке одразу відчуло небезпеку власній національній ідентичності. Поєднання структурних детермінант та соціальних ресурсів (молодий вік, інтерес до політики) дало “вибуховий” ефект. Власне, найпоширенішою соціальною базою Революції Гідності стали україномовні громадяни, у свідомості яких існувала загроза поглинання України таким геополітичним утворенням, де їхню національну ідентичність було б розмито. Пізніше російська агресія розширила коло тих, хто відчув екзистенційну загрозу українській ідентичності.

Порівняння детермінант соціальної напруженості та масових протестів в Україні показало, що спричинювання феномену соціальної напруженості

не пояснюється груповими ідентифікаціями з відповідними ідентичностями (регіональними та мовними розмежуваннями), а обмежується ресурсними й деприваційними чинниками. Відмінність механізмів формування обох феноменів пояснюється тим, що детермінація соціальної напруженості вивчалася на рівні особистості, тоді як масові протести є виявом колективного невдоволення. Очевидно, що в подальших дослідженнях слід зосередитися на розробленні інструментарію, який би зміг зафіксувати колективний, груповий вимір соціальної напруженості. Поряд із тим результати засвідчили існування окремих особистісних рівнів (відчуттєвого та інтенціонального) соціальної напруженості, які передбачають відмінні детермінанти та механізми формування. Все це дає змогу краще зрозуміти перебіг демократичного транзиту в посткомуністичних суспільствах та запобігати соціальним конфліктам.

Додаток 1

Незалежні змінні, використані у масивах моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 — перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)”.

Матеріальний рівень життя сім'ї: вимірюваний за шкалою 0–10 (0 — найнижчий, 10 — найвищий). У масиві 2016 року матеріальний стан життя сім'ї вимірюваний за шкалою: “1 — часто не маємо грошей та харчів — інколи жебракуємо; 2 — не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо; 3 — вистачає лише на продукти харчування; 4 — вистачає загалом на прожиття; 5 — вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень; 6 — вистачає на все необхідне, робимо заощадження; 7 — живемо у повному достатку”.

Тип населеного пункту: в масивах 1998–2001 років використовувалася змінна, що набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє проживання у Києві або у великому місті; 2 для тих, хто зазначив своє проживання у малому місті; 3 для тих, хто зазначив своє проживання у селі. З 2002 року цей показник вимірюють за шкалою “1 — місто з населенням понад 1 млн осіб; 2 — від 501 тис. до 1 млн осіб; 3 — від 251 тис. до 500 тис. осіб; 4 — від 101 тис. до 250 тис. осіб; 5 — від 51 тис. до 100 тис. осіб; 6 — від 21 тис. до 50 тис. осіб; 7 — менше 20 тис. осіб; 8 — селище міського типу (СМТ); 9 — село”.

Членство у громадських організаціях: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив власне членство у громадських або політичних організаціях, і значення 0 — для тих, хто цього не зазначив.

Інтерес до політики: вимірюваний на підставі запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” із можливими варіантами відповіді “1 — зовсім не цікавить; 2 — певною мірою цікавить; 3 — дуже цікавить”.

Політична ефективність: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив, що зміг би щось зробити проти рішення місцевої влади, яке утискає їхні законні права та інтереси, і значення 0 — для тих, хто зазначив, що не зміг би або не визначився.

Оцінка життєвої ситуації: вимірювана на підставі запитання “Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?” із можливими варіантами відповіді “1 — усе не так погано, і можна жити; 2 — жити важко, але можна терпіти; 3 — терпіти наше тяжке становище вже неможливо”.

Оцінка політичної ситуації: вимірювана на підставі запитання “Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?” із можливими варіантами відповіді “1 — благополучна; 2 — спокійна; 3 — напружена; 4 — критична, вибухонебезпечна”.

Орієнтація на планову економіку: у масивах 1998–2001 років змінна, що набуває значення 1 для тих, хто, відповідаючи на запитання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?”, обрав варіант відповіді “Нам потрібно повернути економіку до того стану, в якому вона була до початку перебудови” і значення 0 — для тих, хто цього не зазначив. З 2002 року — змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто, відповідаючи на запитання “Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?”, обрав варіант відповіді “Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю” і значення 0 — для тих, хто цього не зазначив.

Регіональна поляризація: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному макрорегіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному макрорегіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Рідна мова: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив як рідну українську мову, і значення 0 — для тих, хто зазначив рідною російську мову.

Статус російської мови: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні, і значення 0 — для тих, хто так не вважає або не визначився.

Проросійська орієнтація: у масивах 1998–2001 років вимірювана на підставі запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?” з можливими варіантами відповіді “1 — негативно; 2 — радше негативно; 3 — важко сказати, позитивно чи негативно; 4 — радше позитивно; 5 — позитивно”. Від 2002 року — змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто позитивно ставиться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, і значення 0 — для тих, хто ставиться до цього негативно або не визначився.

Проевропейська орієнтація: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто позитивно ставиться до ідеї вступу України до Європейського Союзу, і значення 0 — для тих, хто ставиться до цього негативно або не визначився.

Додаток 2

Незалежні змінні, використані у масивах фірми Ukrainian Sociology Service

Вік: вимірюваний як кількість повних років життя.

Освіта: із можливими варіантами відповіді “1 — початкова; 2 — неповна середня (менш як 10 класів); 3 — загальна середня (10–11 класів); 4 — середня спеціальна (технікум, коледж, ВНЗ I–II рівні акредитації); 5 — неповна вища; 6 — вища”.

Майнова верства: з можливими варіантами відповіді “1 — до найбільш забезпечених; 2 — до верстви, вищої за середню; 3 — до середньої; 4 — до верстви, нижчої за середню; 5 — до найбідніших”.

Тип поселення: із можливими варіантами відповіді “1 — м. Київ; 2 — обласний центр; 3 — районний центр та інші міста; 4 — селище міського типу; 5 — село”.

Регіональна поляризація: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив своє місце проживання у Західно-Центральному макрорегіоні (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Київ), і значення 0 — для тих, хто зазначив своє місце проживання у Південно-Східному макрорегіоні (АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

Мова спілкування у сім’ї: із можливими варіантами відповіді “1 — тільки українською; 2 — переважно українською, але іноді російською; 3 — переважно російською, але іноді українською; 4 — тільки російською”.

Геополітична орієнтація: змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що для України пріоритетним є вступ до ЄС, і значення 0 — для тих, хто вважає, що для України пріоритетним є вступ до Митного Союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном.

Джерела

Бабак О.В. Диференціація доходів як чинник соціальної напруженості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / О.В. Бабак ; НАН України ; Ін-т соціології. — К., 2002.

Бекешкіна І. Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту / І. Бекешкіна // Політичний портрет України. — 1993. — № 4. — С. 14–23.

Бекешкіна І. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І. Бекешкіна. — К. : Абрис, 1994.

Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / С. Верба // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 943–982.

Владико О. Готовність населення України до соціального протесту / О. Владико // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 151–161.

Владико О. Соціальна напруженість і готовність до соціального протесту / О. Владико // Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 466–476.

Головаха Е.І. Потенціал протеста українського общества / Е.І. Головаха, Н.В. Паніна // Социологические исследования. — 1999. — № 10. — С. 31–40.

Головаха Є.І. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування / Є.І. Головаха, Н.В. Паніна // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001b. — С. 188–200.

Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу / Є.І. Головаха. — К. : Стило, 1997.

Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. — 2001а. — № 4. — С. 3–24.

Дмитрук Н.А. Напруженість соціальна // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.] ; за заг. ред. В.І. Воловича. — К. : Укр. центр духовної культури, 1998. — С. 345–346.

Зіммель Г. Великі міста і духовне життя / Г. Зіммель // Незалежний культурологічний часопис “І”. — 2003. — № 29. — С. 315–325.

Клюєнко Е.О. Діагностика соціальної напруженості : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / Е.О. Клюєнко ; НАН України ; Ін-т соціології. — К., 1998.

Магун В. Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985–1995 / В. Магун // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1/2. — С. 105–119.

Магун В. Структура і міжгенераційна динаміка життєвих домагань молоді в Росії та Україні: 1985–2001 / В. Магун, М. Енговатов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 47–65.

Міщенко М. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні / М. Міщенко, І. Буров. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1998.

Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. Небоженко. — К. : Абрис, 1994.

Паніна Н.В. Готовність населення к различным формам социального протеста / Н.В. Паніна // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). — К. : Наук. думка, 1993. — С. 42–51.

Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні / О. Резнік // Українське суспільство. Десять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — С. 216–224.

Резнік О. Динаміка чинників протестних практик населення України / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 3. — С. 100–125.

Резнік О. Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005а. — № 1. — С. 155–167.

Резнік О. Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві / О. Резнік // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 54–63.

Резнік О. Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції / О. Резнік // Політичний портрет України. — 2005б. — № 33. — С. 5–14.

Слюсаревський М.М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М.М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — 2002. — № 5(8). — С. 24–34.

Сохань Л. Сценарії розвитку людини в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства / Л. Сохань // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 289–300.

Стегній О. Регіональні особливості розвитку політичної культури українського суспільства / О. Стегній // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 243–253.

Суїменко Е.И. Социальная напряженность в приватизационном процессе / Е.И. Суїменко // Социологические исследования. — 1999. — № 11 — С. 86–94.

Чернявська О.В. Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполісу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.07 “Соціологія управління” / О.В. Чернявська. — Х., 2001.

Ayers J.W. American Muslim Political Participation Following 9/11: Religious Belief, Political Resources, Social Structures, and Political Awareness / J.W. Ayers, C.R. Hofstetter // *Politics and Religion*. — 2008. — Vol. 1. — P. 3–26.

Dalton R.J. The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour / R.J. Dalton, A. van Sicle, S. Weldon // *British Journal of Political Science*. — 2009. — Vol. 40(1). — P. 51–73.

Davis J.C. Towards a Theory of Revolution / J.C. Davis // *American Sociological Review*. — 1962. — Vol. 27(1). — P. 5–19.

Deegan-Krause K. New Dimensions of Political Cleavage / K. Deegan-Krause // *The Oxford Handbook of Political Behavior* / ed. by R.J. Dalton, H.-D. Klingemann. — Oxford : Oxford University Press, 2007. — P. 538–556.

Dodd S.C. A Tension Theory of Societal Action / S.C. Dodd // *American Sociological Review*. — 1939. — Vol. 4(1). — P. 56–77.

Glass D.C. Urban stress: experiments on noise and social stressors / D. Glass, J. Singer. — N.Y. : Academic Press, 1972.

Gurr T.R. Why Men Rebel. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1970.

Jenkins J.C. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements / J.C. Jenkins // *Annual Review of Sociology*. — 1983. — Vol. 9. — P. 527–553.

Klandermans B. Identity processes in collective action participation: Farmers' identity and farmers' protest in the Netherlands and Spain / B. Klandermans, J.M. Sabucedo, M. Rodriguez, De Weerd M. // *Political Psychology*. — 2002. — Vol. 23(2). — P. 235–251.

Lipset S.M. Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments / S.M. Lipset, S. Rokkan // *Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology*. — New Brunswick : Transaction Publishers, 1985. — P. 113–186.

McCarthy J.D. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory / J.D. McCarthy, M.N. Zald // *American Journal of Sociology*. — 1977. — Vol. 82(6). — P. 1212–1241.

Melucci A. Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society / A. Melucci. — L. : Hutchinson Radius, 1989.

Milgram S. The experience of living in cities / S. Milgram // *Science*. — 1970. — Vol. 167. — P. 1461–1468.

Opp K.-D. Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis / K.-D. Opp. — N.Y. : Routledge, 2009.

Powell G.B. Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence / G.B. Powell. — Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982.

Reznik O. From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine / O. Reznik // *East European Politics and Societies*. — 2016. — Vol. 30(4). — P. 750–765.

Roeder P.G. Peoples and states after 1989: the political costs of incomplete national revolutions / P.G. Roeder // *Slavic Review*. — 1999. — Vol. 58(4). — P. 854–881.

Stekelenburg J. The Social Psychology of Protest / J. van Stekelenburg, B. Klandermans // *Current Sociology*. — 2013. — Vol. 61(5–6). — P. 886–905.

Stryker S. Self, Identity, and Social Movements / S. Stryker, T.J. Owens, R.W. White. — Minneapolis ; London : University of Minnesota Press, 2000.

Tilly C. From Mobilization to Revolution / C. Tilly. — N.Y. : McGraw-Hill, 1978.

Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K. Schlozman, H.E. Brady. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995.

Wirth L. Urbanism as a Way of Life / L. Wirth // *The American Journal of Sociology*. — 1938. — Vol. 44(1). — P. 1–24.

Zhukov V. Determinants of the protest moods in Ukraine (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of MA in Economic Analysis). — Kyiv School of Economics, 2015.